

De boterwaag te Woudsend

De in de muur gemetselde gevelsteen vermeldt: Det is Den Olde Bueterwaeg Va Olden Af Coemst. De steen draagt het jaartal 1685 maar uit de tekst blijkt dat de waag al lange tijd had bestaan toen de steen werd aangebracht. Naar het jaar van oprichting kan slechts gegist worden. In Sneek had men al in 1427 of nog eerder een waag. Het hebben van een boterwaag was een privilege dat normaliter door de landsheer of de gewestelijke overheid werd verleend. Daar zijn wat Woudsend betreft geen officiële stukken van zodat het schijnt dat de bewoners zich dit recht zelf maar hebben toegeëigend. In de Saksische tijd werd aan dorpen, die zich dit soort stadsrechten hadden aangemeten, door de hertog aangezegd

dat ze hun gewichten moesten “afstellen”, maar daaraan heeft men zich niet gestoord. De waag bleef nog lange tijd bestaan.

Het Fries Museum te Leeuwarden bezit een door J. Stellingwerf in 1723 gemaakte tekening die we hierbij afbeelden. Aan het onderschrift kan worden ontleend dat het linker gebouw met trapgevel de boterwaag was en dat rechts daarvan het uit 1685 daterende rechthuis stond. Maar vanwege de gevelsteen in het rechter gebouw met ook nog een uitgangbord, lijkt het mij waarschijnlijker dat de boterwaag in het rechtse gebouw was gevestigd. De weegschaal in de gevelsteen zou echter zowel op een waag als op een rechthuis

toepasselijk zijn.

Ach, erg belangrijk is het niet want beide gebouwen bestaan niet meer. Overigens duidt het hebben van én een rechthuis én een boterwaag erop dat Woudsend hard op weg was stadsrechten te krijgen. Qua grondoppervlakte maar klein, maar gezien de volkrijkheid en het vermogen van de ingezetenen was Woudsend wel het aanzienlijkste dorp van de grietenij Wijmbritseradeel en het enige met een boterwaag. Aan het eind van de achttiende eeuw had Woudsend al nette straten verhard met klinkers.

Zo'n bestrating was in die tijd heel bijzonder voor een dorp. Ik geloof dat het mijn vroegere geschiedenisleraar H. Algera was die zei: Woudsend is een dorp met stadsfatsoen!

Een zich in het Fries Museum bevindende tekening in Oost-Indische inkt van J. Bulthuis uit 1790 illustreert perfect de bewerking van Algera. Kijkt u zelf maar hoe keurig de Midstraat erbij ligt. Wat jammer dat niet al die prachtige gevels bewaard zijn gebleven.

De waag was het middelpunt van de economische bedrijvigheid in steden en dorpen. We hebben het steeds over de boterwaag, maar er werd ook kaas en wol verhandeld in Woudsend. En misschien nog wel andere producten, maar daar heb ik geen vermeldingen van gevonden.

In het boek “Met en Wegen in Friesland” van M.A. Holtman worden ontzettend veel verschillende maten en gewichten genoemd. Voordat er handel gedreven kon worden moest uiteraard eerst het juiste gewicht van de boter of kaas

worden vastgesteld. Daartoe werden de botertonnen geijkt en de koperen gewichten voor de bascule eveneens. De boterton was in de Middeleeuwen al de gebruikelijke inhoudsmaat. Het keuren en ijken van de gewichten en vaten gebeurde door officieel aangestelde ijkers. Zo werd in 1806 Frans Bartles te Woudsend benoemd. Toen in 1820 het nieuwe metrieke stelsel werd ingevoerd waren de stads- en grietenij-ijkers overbodig geworden en werden de ijkers voortaan van Rijkswege benoemd.

Bij het uitbreiden van de handel in boter en kaas in de 17^e en 18^e eeuw werden veel waaggebouwen uitgebreid door er een luifel aan te bouwen, waaronder de handelswaar een beschut plaatsje kon vinden, evenals de handelaren en de boeren. Ook in Woudsend werd er een luifel aangebouwd die straks nog ter sprake komt.

Aan het eind van de 19^e eeuw liep de boterhandel terug. De export naar Londen nam af, er was veel geknoei met de samenstelling van de eertijds beroem-

de Friese boter en het opkomen van margarine als goedkope vervanging deed de handel ook geen goed.

Volgens wijlen mevrouw Arendtje Westerhof, die in Kollum woonde maar veel bij familie in Woudsend kwam, zat er een graffiti in de waag die zei: "Van rottige kaas en onderwicht, is deze waag gesticht". Ik vermoed dat deze tekst na het opheffen van de waag is aangebracht, anders zou deze kwalijke tekst wel meteen zijn weggepoetst.

Voor het bovenstaande heb ik geput uit fotokopieën van twee publicaties. Van een dezer heb ik niet de oorsprong en de naam van de schrijver getoet, zodat ik deze helaas niet de verschuldigde credits kan geven. Voor het vervolg van dit verhaal maak ik gebruik van mijn aantekeningen uit voornamelijk de Nieuwe Sneeker Courant.

Zo is er een berichtje dat de boterverkoop die in Woudsend altijd op zaterdag bij de waag werd gehouden in 1886 wegens

verminderde aanvoer werd gestaakt. Vermoedelijk gaat het hier om een extra verkoopdag voor particulieren, want de reguliere verkoop aan handelaren op maandag bleef nog wel bestaan.

Het krantenbericht van 25 augustus 1888 is heel opmerkelijk: Door ondergraving en het wegnemen van het afdak (luifel) heeft men het gezin, dat ruim een jaar verblijf heeft gehad onder het waaggebouw, genoodzaakt elders een onderkomen te zoeken. Het kraken van "de boerderij van Sieperda" voor enige jaren terug, heeft dus een heel vroege voorganger gehad!

In 1889 werden aan de Woudsender waag aangevoerd 665 vierde vaten boter en één achtste vat, benevens 193294 halve kg of ruim 644 schippond kaas. De hoogste prijs der boter bedroeg f. 60,- en de laagste f. 33,-. Voor kaas waren die cijfers f. 33,- en f. 19,-. Het "schippond" was een gewicht voor vette waren van 300 pond en dat gewicht was reeds vanaf 1504 vastgelegd en zo benoemd. In 1891 werden aangevoerd 259 vierde vaten boter en 687½ schippond ofwel 207232 halve kg kaas met respectievelijk als hoogste en laagste prijzen f. 51,- en f. 34,- en f. 35,50 en f. 20,-.

In 1895 werden aan de waag gewogen 144 vierde, 3 achtste en één zestiende vaten boter, 442 schipponden kaas en 1525 kg wol. De prijs der kaas varieerde van 18 tot 28 gulden; de wolprijs was 82½ cent per kg. In 1896 werden er 91 vierde vaten boter, 349 schippond kaas en 1654 kg. wol aangevoerd.

In 1897 werden er 57 vierde vaten boter, ruim 154 schippond kaas en 1783 kg wol verhandeld.

Ik heb deze cijfers even achter elkaar genoemd om des te beter te kunnen laten zien dat de boteraanvoer snel terugliep, terwijl ook de kaas steeds minder werd.

De Enkhuizer Almanak voor het jaar 1891 vermeldt dat er op maandag een weekmarkt is in Woudsend en dat in mei en november, ook op een maandag, er een veemarkt wordt gehouden. Vroeger was er ook een jaarlijkse kermis, maar daarvoor moest men nu naar Lemmer waar op 7 september kermis wordt gevierd.

In mei 1892 lezen we in de krant dat de botermarkt te Woudsend vroeger nogal van betekenis was, maar dat deze langzamerhand minder is geworden. Thans (in 1892) is er in 't geheel geen aanvoer meer. Als oorzaak kan in de eerste plaats genoemd worden de gemakkelijke wijze om van hier en uit de omtrek de boter dagelijks te verzenden. Ook maken enkele veehouders gebruik van de gelegenheid om de boter ongezoeten af te leveren, terwijl weer anderen de melk zenden naar de fabriek te St. Nicolaasga. Toch is de boterlevering na 1892 nog wel doorgegaan zoals uit eerdergenoemde cijfers blijkt. De krant vermeldt dat de kaasaanvoer nog wel belangrijk was.

Boter, kaas en wol werden door de boeren uit Woudsend en omliggende dorpen met paard en wagen wekelijks naar de waag gebracht. In die tijd werden de boter en kaas op de

boerderij zelf gemaakt. We kunnen daarvan een aardige indruk krijgen door de schoolplaat van een kaasmakerij door Cornelis Jetses af te beelden. Het hele productieproces wordt getoond. Rechtsboven is de kelder met koperen aden waar een dienstmeisje bezig is de melk in de aden af te romen. De resterende melk wordt vanuit de aden gelegegd in een houtgestookte grote ketel. Het kleine meisje zit gehurkt de voorraad brandstof aan te vullen. Aan de melk is een stremsel toegevoegd, zodat na enige tijd grote brokken ontstaan (wongel) die in een handgedreven pers worden gedaan om het vochtgehalte te verminderen. Dan gaat de wongel in ronde vaten die door een pers ingedrukt worden totdat de kaas gereed is. We zien zo'n grote ronde en dikke kaas voor de pers liggen. Linksonder op de plaat zien we een groot vat met enkele emmers; ik vermoed dat hier de afgewerkte melk die nu wei was geworden in opgeslagen werd om als voer voor de kalveren en jonge koeien te dienen. Rechtsonder laat een jongetje een hond mooi opzitten voordat die een stukje

brood van hem krijgt. Opvallend zijn de klompen en muiltjes die boer en boerin (om hygiënische reden?) hebben uitgetrokken voordat ze op de stenen vloer aan het werk gingen.

Het bewerkelijke productieproces voor boter en kaas zorgde voor heel veel werk op de boerderij, doorgaans onder supervisie van de boerin. Niet dat de boerin zelf niet meehielp, maar zij bepaalde op welk moment het product van de ene naar de volgende fase ging en welke ingrediënten (bijv. kruidnagel) eventueel toegevoegd moesten worden. Zij hield er ook toezicht op dat alles naar de hygiënische kennis van die tijd verliep en dat na afloop aden, emmers en ander gerei en de vloeren goed gereinigd werden. Het eindproduct was de trots van de boerin en bepaalde mede welke prijs er voor gemaakt kon worden.

Intussen ging het niet goed met de waag van Woudsend. De aanvoer verminderde en zou definitief tot stilstand komen in 1903 toen de Coöp. Zuivelfabriek "De Samenwerking" werd geopend.

Reeds in 1893 is er sprake van opheffing en verhuur van het gebouw, maar de onderhandelingen met de heer Kraan, eigenaar van het naastgelegen hotel, café, restaurant, liepen op niets uit omdat Kraan niet genegen was tot aanvaarding van de door de gemeenteopzichter gestelde voorwaarden.

In de raadsvergadering van 16 december 1893 wordt er een voorstel besproken tot voortdurende heffing van marktgeld en wik- en weegloon, waarvan de concessie eindigt per 1 maart 1894. Het voorstel wordt aangenomen na aanvulling met een bepaling dat het marktgeld ook zal worden geheven op andere dagen dan die bestemd voor de weekmarkt.

Medio 1894 stuurt H.W. Kraan een adres aan de gemeente met het verzoek hem voor vijf jaren in huur af te staan het westelijk gedeelte van de waag ten einde dat in te richten voor koe- en paardenstalling. In oktober van datzelfde jaar verleent Gedeputeerde Staten toestemming tot de verhuur van dit westelijk gedeelte en de zolder van het gebouw. Hiermede begint dus de gedeeltelijke onttakeling van de Woudsender waag. In mei 1895 staat er een curieus bericht in de krant dat ik volledig citeer: Woudsend. Is er eene plaats waar de weekmarkt laat wordt gehouden dan voorzeker hier, dikwijls toch is het schemeravond voor de waag gesloten kan worden. Nu is niet alleen de oorzaak dat producten laat ter markt komen, maar ook zijn ze dikwijls vasthoudend en de koopers misschien niet scheutig genoeg, zoodat er dikwijls om een paar kwartjes lang getalmd kan worden. Om niet al teveel van het geduld der waagmeesters te vergen, heeft men thans een afdoend middel bedacht. De dobbelsteenen zullen nl. het laatste verschil beslissen; Maandag j.l. werd reeds op deze wijze de handel bespoedigd.

In september 1901 verzoekt de heer Kraan verlenging van de huur van het gedeelte van het waaggebouw. Overigens is hij ook genegen de gehele waag te huren tegen f.10,- meer dan thans. Er zal eerst overleg met de heer Kraan plaatsvinden eer een besluit wordt genomen. Een maand later delen B. en W. mede dat ze wel over het opheffen van de waag hebben gedacht, doch met het oog op de hoge leeftijd der waagmeester en de expiratie der verordening op de heffing van waagrechten en marktgelden, het beter achten die voorlopig te doen bestendigen.

Eind 1902 is het dan zover, het waaggebouw wordt verkocht voor f. 750,- en de waagmeester wil men met pensioen sturen want de man is al 88 jaar oud! Er is de laatste jaren in de gemeenteraad vaak gesproken over de waag, maar telkens was het: nog maar een jaartje aanzien. Thans betekent de waag niets meer, handel is er niet meer en het is een schadepost voor de gemeente. De waagmeester krijgt nog steeds f. 80,- per jaar. Toch blijkt de waag nog niet geheel vervallen te zijn, want er wordt nog altijd iets gewogen en de schalen en gewichten zijn er ook nog. Eerst in de raadsvergadering van 25 april 1903, als het hele gebouw al voor f. 65,- aan de heer Kraan wordt verhuurd, wordt besloten de weekmarkt definitief op te heffen. Gedeputeerde Staten hebben geen bezwaar tegen de afschaffing van de weekmarkt per 1 mei 1903. Het eeuwenoude centrum van bedrijvigheid in Woudsend heeft zijn Waterloo gevonden; het is voorgoed voorbij.

Eerder genoemde verkoop van het gebouw is toen kennelijk toch niet doorgestaan, want pas in de raadsvergadering van 24 maart 1906 wordt het besluit genomen om "De Ruimte" (tegenwoordig Op 'e Romte) voor bouwterrein te bestemmen en ter bevordering van een goede inrichting van dat terrein een gedeelte van het waaggebouw weg te breken. Dit besluit geeft de tegenwoordige huurder, de heer Kraan, de kans het overblijvende gedeelte van het gebouw in koop te vragen. Men wordt het eens over een bedrag van f. 550,- waarbij de heer Kraan wel opdraait voor de kosten van het wegbreken van een derde deel van het gebouw en een nieuwe eindgevel te laten bouwen. Een en ander moet voor 1 mei gerealiseerd zijn. De stenen vloer van het weg te breken gedeelte blijft gemeente eigendom, terwijl het aanplakkastje (van Dorpsbelangen) aan het gebouw bevestigd moet blijven. De heer A.H. Tromp vraagt nog hoe het komt met de historische steen die zich in de weg te breken gevel bevindt. Hij zou die graag bewaard zien. Het blijkt nog even een "steen des aanstoots" te zijn, want uit de raadsvergadering van 12 juni 1906 blijkt dat Kraan het koopcontract weigert te tekenen, omdat het de voorwaarde inhoudt dat de historische steen niet mag worden verwijderd. Dat is voor de heer Kraan een bezwarende bepaling omdat hij in de gelegenheid is de steen voor f. 25,- te verkopen. Om dit geschil uit de weg te ruimen is het gemeentebestuur bereid de heer Kraan een schadeloosstelling van f. 20,- aan te bieden.

Gelukkig komt men tot overeenstemming en blijft de fraaie gevelsteen voor Woudsend behouden. Stel je voor dat die voor f. 25,- verkwanseld was; je moet er toch niet aan denken. In mei 1972 nam ik een foto van de mooie gevelsteen; ik hoop dat die tot 200% vergroot ergens bij dit artikel kan worden afgebeeld.

Er is niets meer van het oude waaggebouw overgebleven door latere verbouwingen; ons resten een oude prent en de gevelsteen. Er braken nieuwe tijden aan en de zuivelfabrieken namen de functie der waaggebouwen over. Een andere keer moeten we het maar eens over de Woudsender zuivelfabriek hebben.

Jan J. de Vries
e-mail: jan96jan@wxs.nl

